

Meddelanden om den kyrkliga kulturen i Estland under det svenska väldets tid

• • •

Westling, Gustaf Oskar
Fredrik,

36 D Br.

National Library
of Sweden

WESTLING

Hydrobiol
S
(P. 2)

Kungl. biblioteket

0 0000 000097448

Kyrkohist.
1896

MEDELANDEN
OM
DEN KYRKLIGA KULTEN I ESTLAND

UNDER DET SVENSKA VÄLDETS TID.

KYRKO Historisk STUDIE

AF

GUSTAF OSKAR FREDRIK WESTLING,
REKTOR VID SUNDSVALLS H. ALLMÄNNA LÄROVERK.

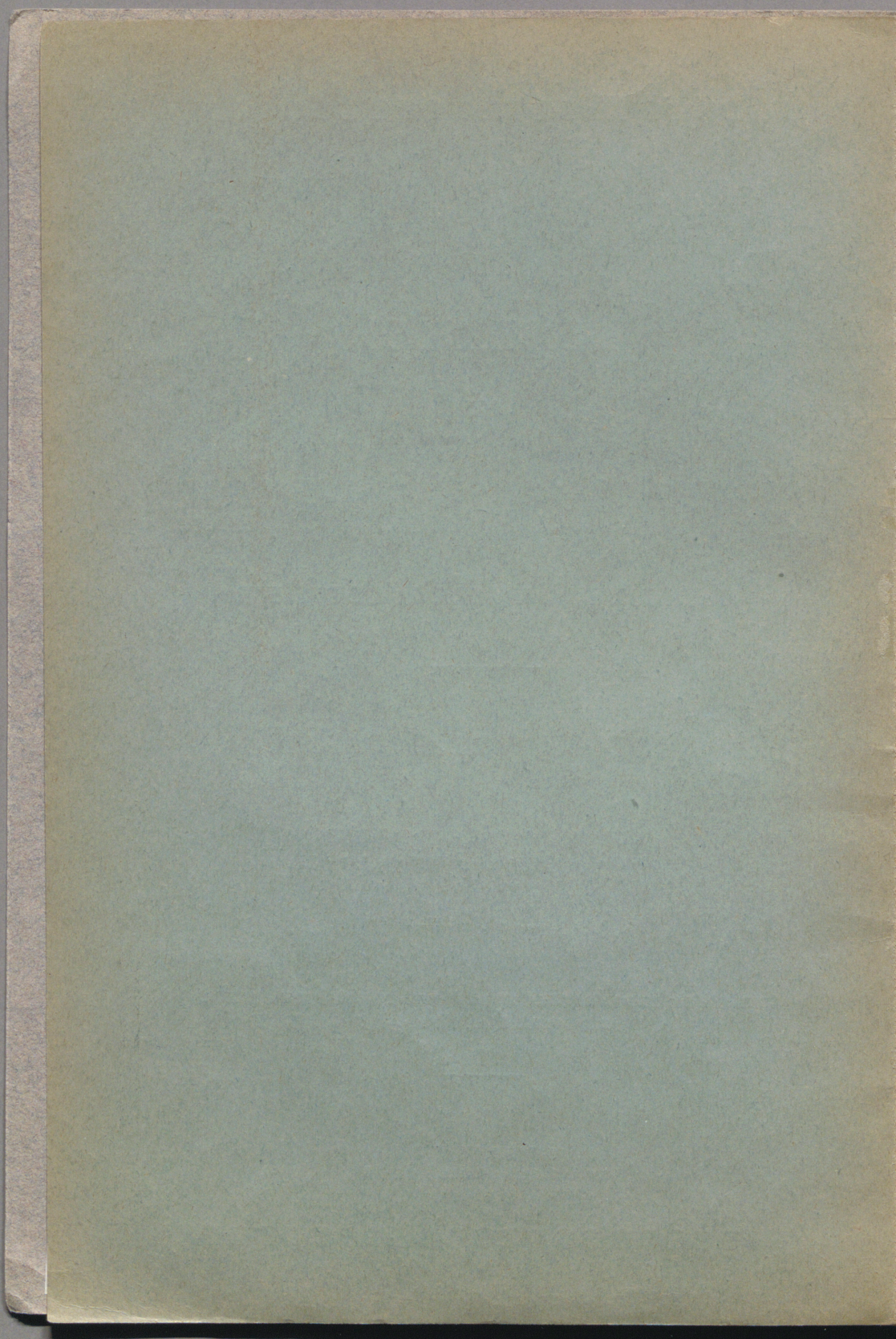

MEDFÖLJER REDOGÖRELSEN FÖR SUNDSVALLS HÖGRE ALLMÄNNA
LÄROVERK LÄSÅRET 1895—1896.

SUNDSVALL
ROB. SAHLINS BOKTRYCKERI
1896.

1896

MEDELANDEN
OM
DEN KYRKLIGA KULTEN I ESTLAND

UNDER DET SVENSKA VÄLDETS TID.

KYRKOHISTORISK STUDIE

AF

GUSTAF OSKAR FREDRIK WESTLING,
REKTOR VID SUNDSVALLS H. ALLMÄNNA LÄROVERK.

SUNDSVALL
ROB. SAHLINS BOKTRYCKERI
1896.

MEDDELANDEN

VI

OM KÄRLEGEN KULTUR I ESTLAND

AF DEN SVENSKA VÄRDEN TID

AF DEN SVENSKA VÄRDEN TID

AF DEN SVENSKA VÄRDEN TID

1907

FÖRORD.

I efterföljande lilla uppsats vill jag söka lemna ett nytt bidrag till biskopsstiftet Revals kyrkohistoria under den tid Estland var förenadt med Sverige. Jag har för densamma användt hufvudsakligen samma källor som omnämnas i förordet till min afhandling om Kyrkolagar och Kyrkolagsarbeten i Estland under det svenska väldets tid. För flere erhållna upplysningar står jag i förbindelse till pastor R. A. von Winkler i St. Jürgens vid Reval.

Bland använda förkortningar torde endast följande behöfva förklaring:

R. A. = Riksarkivet.

R. K. A. = Revals konsistorialarkiv.

R. R. A. = Ridderskapets arkiv i Reval.

R. S. A. = Stadsarkivet i Reval.

R. reg. = Riksregistraturet.

Liv. = Livonicasamlingen i riksarkivet.

Samson = Landtrådet Samson von Himmelstjernas utdrag ur protokoll och akter 1562—1651 i det estländska ridderskapets arkiv i Reval.

Vis. l. Visit. akt. = Visitationsakter i Revals konsistorialarkiv.

FÖRSTA KAPITLET.

Kyrkogårdar och kyrkor.

Om kyrkogårdarnes utseende i Estland under det svenska väldets tid får man icke hysa några höga föreställningar. Flere gånger påbjöds det väl, att hvarje socken skulle underhålla en snygg begravningsplats med stängsel omkring, men mångenstädes uppfylldes icke detta åliggande, hvadan det hände, att de dödas ben bortsläpades af hundar och svin. Naturligtvis förekom detta missförhållande mest under den långa krigsperioden före 1617. Sedermera vardt det till god del afhjälpt, helt visst dock aldrig fullständigt ¹⁾.

Ej bättre än kyrkogårdarnes var kyrkornas tillstånd. Under nyss omnämnda ofredstid blefvo landets flesta kyrkor brända eller åtminstone beröfvade sina dyrbarheter och prydnader ²⁾. Själfva det åldriga, vördnadsbjudande templet på domberget i Reval omtalas under Johan III:s regering såsom illa medfaret, sedan det af svenska befälhafvare nyttjats till förvaringsrum för krigsmateriel ³⁾. Att sätta kyrkobyggnaderna i ett bättre skick lät på grund af den i landet rådande fattigdomen sig icke göra så hastigt, som önskvärdt hade varit. År 1626 påstod visserligen ridderskapet, att kyrkorna redan voro till största delen iståndsatta, ⁴⁾ men riktigheten af denna uppgift torde böra betvivlas, åtminstone för så vidt med densamma menas något annat, än att flertalet kyrkor fått sina allra svåraste brister afhjälpta. Samtidigt vitsorda nämligen både presterskapet och den

¹⁾ Se t. ex. visit. i Kosch 1690. Visit. akter 1690. R. K. A.

²⁾ I Karusen fanns 1593 ingen annan prydnad än ett altarlakan af säckväf, och i Kirrefer måste man samtidigt vid nattvardens utdelande använda en liten tennkalk. Visitationer 1593. Liv. 353.

³⁾ Johan III t. guv. Gustaf Gabrielsson Oxenstjerna d. 4 dec. 1584. Handl rör. Estland under Johan III:s regering. Oxenstj. Saml. R. A.

⁴⁾ Adelsns svar å de punkter guv. Johan Pontusson de la Gardie öfverlemnade d. 14 maj 1626 Samson s. 197. R. R. A.

svenska regeringen, att gudstjänstlokalerna i allmänhet voro förfallna,¹⁾ och om enskilda af dem förtäljes, huru de stodo färdiga att instörta eller om vintern lågo fulla af snö. Somliga användes af prester till visthusbodar och brygghus²⁾. Genom fortsatta reparationer och nybyggnader förbättrades sedermera kyrkornas beskaffenhet så småningom under fredstiden före Karl X:s krig med Ryssland, och därjämte pryddes deras inre mer eller mindre rikt³⁾. Under denna lugna period erhöll äfven domen i Reval en värdigare prägel, tack vare förnämligast guvernören Schedings och biskop Jherings oförtrutna omsorger⁴⁾. Emellertid var framåtskridandet icke utan undantag. På 1650-talet klagade presterna, att i många socknar lät man allt förblifva vid det gamla, och nöjde man sig utan både klockor och altarornat⁵⁾. Karl X:s ryska krig bragte förstörelse öfver kyrkorna i Jewe, Luggenhusen, Maholm och Waiwara⁶⁾ och tillfogade i förening med den samtidigt härjande pesten landets materiela välstånd stor förlust. Häraf för-sinkades det allt framgent välbehöfliga arbetet på kyrkornas förbättring. Biskop Gerth fann vid sina visitationer 1690 åtskilliga af dem i ett långt ifrån tillfredsställande skick⁷⁾. Tyvärr, var så förhållandet äfven med stiftets båda skönaste helgedomar, slottskyrkan i Hapsal och domkyrkan i Reval, hvilka båda härjats af elden, den förra 1688, den senare 1684. Den förra fick sedan i flere år stå lik en ruin, i hvilken det var förenadt med lifsfara att förrätta gudstjänst⁸⁾. Den senare blef genom Karl XI:s och det estländska ridderskapets frikostighet snart nog så återställd, att menigheten där kunde fira sin

1) Instruktion för guv. Johan Pontusson de la Gardie d. 10 mars 1626. Liv. 34.

2) Vid N. Gazas visitationer 1627 låg S:t Michaelis tempel fullt med snö och användes Kirrefers till visthus och brygghus. Liv. 348 a.

3) På Jherings tid omtalas orgelbyggaren Johan Pauli, som »gjort mångfaldiga tjänster åt dessa länder.» Visit. afsked i Narva 1638. Act. Narv. 1638—40. R. K. A.

4) För domkyrkan fanns åtminstone från 1627 en sysloman. Tjänsten var till 1692 vanligen förenad med konsistorienotariatet.

5) Presterskapets gravamina hos guv. den 8 mars 1652. Samson s. 417.

6) Kelch, Liff. Historia s. 584.

7) Så var t. ex. förh. i Weissenstein, Jörden, och S:t Jürgens. Kyrkan i Kosch såg ut som »ett förstördt Jerusalem» och den i Jewe, hvilken ännu saknade altare, predikstol och bänkar, »liknade mera ett stall än en helgedom». I presternas skrif. t. guv. d. 11 febr. 1667 omtalas många kyrkor såsom väl byggda, andra ss. eländiga. Liv. 348.

8) Ett memorial af biskop Salemann. Liv. 350.

andakt, men ännu 1694 saknade den både orgelverk och altartafla ¹⁾. Kort härefter utbröt det stora nordiska kriget, som gjorde om intet, hvad många års sträfsam möda lyckats åstadkomma.

En kyrkas underhåll och byggnad skulle i första rummet bekostas af dess kassa, och räckte ej denna, skulle ett allmänt, lika fördeladt sammanskott utkrävas af socknen ²⁾. Utan tvifvel var det i de flesta fall nödvändigt att till arbeten af mera omfattande natur skaffa medel genom en dylik beskattning, ty så vidt man kan se, plägade kyrkornas regelbundna inkomster vara mycket obetydliga. Detta berodde åter därpå, att under den långa krigsperioden före 1617, då ordningen i landet ej så noga upprätthölls, förlorade de det mesta ej blott af sina kontanta tillgångar, utan ock af sin fasta egendom. Många gods inkräktades af adeln, andra åter af kronan, som sedermera bortförlänade eller bortpantade dem ³⁾. Först under Jherings biskopstid vidtogos åtgärder till att återskaffa det mistade åt de forna egarne ⁴⁾. På biskopens uppmaning gaf regeringen 1640 i uppdrag åt revisorn David Reimers att anställa ransakning angående de hus och tomter, som hade afsöndrats från Revals domkyrka, men ålade honom gå försigtigt till väga. Den, som hade kungabref å sin besittning, skulle den behålla. Det förpantade skulle igenlösas, och endast det olagligt inkräktade utan vidare till kyrkan återgå ⁵⁾. Samma grundsatser borde naturligtvis också följas i fråga om de andra kyrkornas egendom. Bland de estländska guvernörerna var det i främsta rummet Erik Oxenstjerna, som understödde Jherings bemödanden att åt kyrkorna återvinna det de förlorat. Hvad han lyckats åter förvärfva, känna vi visserligen icke närmare till, men antagligt är, att det icke varit mycket. Ännu 1660 egde icke

¹⁾ Generalgub. de la Gardie t. Karl XI d. 24 febr. 1694. Liv. 146.

²⁾ Ewers, Ritter- und Landrechte s. 469. I gub. Gabriel Oxenstjernas deklARATION d. 23 april 1613 yttras, att till kyrkobyggnader skulle kronans bönder bidraga lika mycket som frälsets, hvilket af ålder varit vanligt. Handl. om Estland 1588—1620. Oxenstj. Saml. R. A. Äfven kollekt för kyrkobyggnader upptogos stundom inom stiftet.

³⁾ Jöran Eriksson t. Johan III d. 14 juli 1584. Liv. 93. Jherings rel. d. 19 juli 1643. Liv. 120.

⁴⁾ År 1633 beslöt regeringen, att de kyrkogods, som genom oriktig berättelse blifvit kyrkorna afhända, skulle efter föregående ransakning genom döm restitueras (Rådsprot. d. 21 juni 1633), men sedan uppskötts 1637 frågan om de af enskilde intagna kyrkoländerierna tills vidare Res. på gub:s ärenden d. 8 juli 1637. R. reg.

⁵⁾ Instr. f. revisorn Dav. Reimers d. 19 Sept. 1640. R. reg.

domkyrkan en fotsbredd jord att draga ränta af, och både vid denna tid och sedermera tyckas kyrkornas förnämsta inkomstkällor bestått i håfpenningar, vissa böter, afgifter för begrafningar och dylikt ¹⁾. Ständigt klagades det öfver deras fattigdom. Ännu i slutet af 1600-talet besvärade sig — för att anföra några exempel — menigheterna i Karusen, Hannebl, Werpel, Leal, Kirrefer, Merjama, S:t Annen, Weissenstein och S:t Petri, att det, som inflöt i deras kyrkokassor, ej räckte till inköp af vin och oblater ²⁾. Det kunde därför rent af hända, att nattvardsgångar måste inställas af brist på dylika nödvändiga artiklar. Men om också kyrkorna i långt högre grad buro armodets prägel i Estland än i de flesta andra trakter af Europa, så hade man dock i dem tillfälle att lyssna till förkunnelsen af Guds rena ord.

¹⁾ Domkyrkotunna förekom ej i Estland.

²⁾ Konsist. t. generalgub. de la Gardie d. 14 Aug. 1695 (Kons. koncepter 1693—1700), Visit. i S:t Petri 1698. R. K. A.

ANDRA KAPITLET.

Den offentliga gudstjänsten.

ffentlig gudstjänst firades i Estland först och främst på söndag och högtidsdagar, men det är att märka, att de årliga högtidsdagarna voro icke alldeles de samma i nämnda land som i Sverige. Vid jul, påsk och pingst hölls allmän gudstjänst endast trenne dagar. Allhelgonadagen firades alls icke,¹⁾ och åtminstone i midten af 1600-talet plögade man i några socknar icke predika på Mikaelidagen²⁾, ehuru många räknade densamma såsom en hufvudfest. Hvad de s. k. apostladagarna angår, uppgåfvo adeln och presterskapet för Karl XI, när dennes kyrkoordning skulle införas, att de ända från reformationstiden varit ur bruk, emedan de gåfvo allmogen anledning till öfvande af stor vidskepelse³⁾, men detta påstående är icke korrekt. Snarare synes förhållandet hafva varit, att somliga af dem brukat högtidlighållas i en församling, andra i en annan⁴⁾. Emellertid antog konungen, att de blifvit afskaffade, och lät det därvid förblifva, allenast föreskrifvande, att i städerna, hvarest veckopredikningar förekommo, skulle de veckor, då en apostladag inföll, det för densamma stadgade evangeliet utläggas i stället för den ordinarie veckotexten⁵⁾.

Utom på söndag och högtidsdagar förekommo offentliga gudstjänster äfven stundom på arbetsdagar. Vi hörå också i Estland talas

¹⁾ Kons. prot. d. 14 nov. 1700.

²⁾ Extrakt ur adelns prot. d. 5 juli 1645. Acta 1664—83. R. K. A.

³⁾ Adelns och presternas erinringar om 1686 års kyrkolag. Liv. 349. Samma uppgift lemnar ståth. Tungel d. 21 dec. 1639 i bref till Karl XI. Liv. 143.

⁴⁾ Att apostladagarnes firande ej upphört efter reformationen, framgår af flera handlingar. Så föreskref Jhering vid en visitation i Röicks, att alla apostladagarna skulle der predikas. Vis. akt. 1638—50. Så skref presten Goeseken d. 18 april 1676 till öfverhofpred. Gerth, att den ene pastorn firade somliga, den andre andra apostladagar. Acta 1674—82. R. K. A.

⁵⁾ Res. d. 30 nov. 1692. Liv. 350.

om veckopredikningar. Föreskrifter om sådanes hållande gåfvos mer än en gång. Redan 1586 bestämdes det, att stadsförsamlingar skulle bekomma förmånen af *en* veckopredikan ¹⁾. 100 år senare stadgade Karl XI:s kyrkolag, att de skulle sättas i tillfälle att höra tvänne predikningar under arbetsveckan, medan landsförsamlingarna fingo nöja sig med en. Hurudan praxis varit, känna vi icke närmare ifråga om städerna, men sannolikt hafva veckopredikningar varit vanliga åtminstone i de större ²⁾. På landsbygden voro de däremot aldrig i bruk under det svenska väldets tid. Före införandet af Karl XI:s kyrkolag förekommo de nämligen icke, och i förklaringen öfver nämnda stadga d. 30 nov. 1692 medgaf konungen, att offentliga bönestunder och katekesförhör skulle i stället hvarje onsdag anordnas för dem, som voro i stånd att infinna sig vid kyrkan, och för aflägsset boende bönestunder hållas på de adliga godsens. Mycket illa blef emellertid denna bestämmelse om bönestunders anställande iakttagen ³⁾.

Såsom ett slags veckopredikningar kunna passionspredikningarna betraktas. Om dylika förekommit i Estland, förrän Karl XI:s kyrkolag där introducerades, känna vi icke. Sedermera blefvo de öfliga. Dock ådagalägga visitationsberättelserna, att de af allmogen föga besöktes, ⁴⁾ och häraf tog sig en och annan pastor anledning att att alldeles inställa dem.

Under de förfärliga krig, som i slutet af 16:de och början af 17:de århundradet ödelade Estland, påbjödos, såsom man kan vänta, många gånger böndagar, på hvilka folket skulle ropa till Gud om förskoning från hans straffdomar. Dylika böndagar, hvilka firades tidtals och antagligen då återkommo i hvarje vecka, ⁵⁾ hafva både biskop

¹⁾ Instr. för biskop Agricola d. 6 Jan. 1586. Liv. 353.

²⁾ Vi veta, att sådana förekommit i Narva och Reval. Enligt bref från ståth. Tungel till Karl XI d. 5 mars 1687 brukade i Reval en veckopredikan hållas vid hvarje kyrka. Liv. 143.

³⁾ Se t. ex. visit. i Hannehl 1707, Röieks 1709, Nuckö 1709 (Visit. akt. 1707—1709 R. K. A.), och Wormsö. Liv. 353. I Livland var det 1691 vanligt, att presterna en dag i veckan undervisade allmogen i katekes. Detta bruk fick kvarstå i st. f. veckopredikan. Res. d. 30 Juni 1691. R. reg.

⁴⁾ Se t. ex. visit. i Kegel 1694, Merjama 1699, Leal 1707 samt Kons. prot. d. 23 Sept. 1703. R. K. A.

⁵⁾ Enligt Kurländska Kyrkoordningen af 1572 var fredagen den särskildt förordnade böndagen.

Agricola och visitatorn Dubberch ålagts att ombesörja. Så föreskref t. ex. den sistnämde på guvernören Gustaf Banérs befallning, då ryssarnes uppförande 1589 blef hotande, att presterna skulle i hvarje vecka anordna böndagar. ¹⁾ Vid gudstjänsten sjöng man dessa dagar litanian och andra lämpliga sånger, och läste presten sådana bibliska berättelser som om syndafloden, Sodom och Gomorrhä, Nineve och yttersta domen. ²⁾ Några årliga, på söndagar firade bot- och böndagar voro i Estland icke vanliga före Gustaf II Adolfs regering, men infördes då ³⁾ och förekommo allt sedan. Antalet var det samma som i Sverige, växlande mellan 2, 3 och 4. Stundom kunde böndagarne icke hållas på de bestämda tiderna, ⁴⁾ emedan texterna öfversändes af regeringen för sent. Som dessa texter voro beräknade för både ottesång, högmässa och aftonsång, men endast högmässa förekom på landsbygden i Estland, plögade Jhering och väl äfven hans efterträdare förordna, att två af texterna skulle användas till särskilda böndagspredikningar på estni ska och tyska, medan den tredje fick nyttjas på den före böndagen närmast gående söndagen ⁵⁾

Angående tiden för de vanliga gudstjänsterna må nämnas, att enligt en instruktion för Agricola 1586 skulle högmässan om sommaren börja kl. 7 och om vintern kl. 8 f. m. 100 år därefter bestämde Karl XI:s kyrkolag, att den i städerna skulle taga sin begynnelse kl. 8 och på landsbygden kl. 9 f. m. Man må dock ingalunda föreställa sig, att de tider, som af öfverheten fastställdes, blefvo af presterna noggrannt iakttagna. Vid öfverläggningarna 1690 om kyrkolagen framkastade adeln det påståendet, att pastorerna stundom uppskötö gudstjänsten till midt på dagen, och de anklagade nekade icke därtill, men sade orsaken vara, att bönderna icke kommo förr till kyrkan, emedan de så länge kvarhöllos på godsen med söndagsarbete. ⁶⁾ Icke en gång efter nämnda kyrkolags införande inträdde punktlighet. Somliga prester började väl kl. 9, andra åter kl. 10 och andra än senare, skyllande än på böndernas sena ankomst, än på de

¹⁾ Dubberch t. G. Banér d. 15 nov. 1589. Liv. 353.

²⁾ Instr. för Agricola d. 6 Jan. 1586. Liv. 353.

³⁾ Företal till Superint. Stahls Leyen-Spiegel 1641. D. 17 maj 1612 utfärdades t. N. Gaza befallning om trenne böndagars firande det året.

⁴⁾ Ett memorial utan år och dag af biskop Hellwig. Liv. 349.

⁵⁾ Jherings cirk. d. 27 juli 1651 och d. 22 april 1652. Acta 1639—79 R. K. A.

⁶⁾ Adelns och presternas erinringar om 1686 års kyrkolag. Liv. 349.

långa vägarne. I Hapsal sade man sig icke kunna veta tiden så noga, emedan kyrkans slagur gått förloradt i branden 1688 och ej sedan blifvit reparerad. Förgäfves förmanade biskop Lang, att med gudstjänsten ej borde om sommaren dröjas längre än till kl. 9 och om vintern till kl. 10 f. m. ¹⁾

De offentliga gudstjänsterna på sön- och högtidsdagar blefvo naturligtvis under krigstiderna ofta inställda, men äfven under fredsåren synes detsamma ej sällan hafva händt, dels på grund af prester- nas försumlighet ²⁾, dels på grund af deras ringa antal och andra orsaker. Särskildt torde kapell- och annexförsamlingarna blifvit mindre väl tillgodosedda.

En stor olägenhet för predikanterna var, att i nästan alla församlingar funnos åtminstone tvänne nationaliteter. Visserligen representerades den ena vanligen blott af några få tyska adelsfamiljer, men dessa sågo gerna, att Guds ord förkunnades särskildt för dem på deras eget modersmål, om de ock förstodo sina underhafvandes ³⁾. Det synes likväl, som om på Estlands landsbygd i regeln endast en gudstjänst firats hvarje söndag. I socknar, där en ringa skara tyskar lefde vid sidan af en massa ester, hölls densamma på de sistnämdes språk, och endast undantagsvis besvårade sig pastorerna med en särskild predikan för de förstnämde. Öfver detta förfarande hafva vi funnit klagomål anförda både under Jherings och Salemanns styrelser, dock utan att någon ändring vunnits ⁴⁾. Äfven där befolkningens väsentliga beståndsdelar utgjordes af svenska och estniska bönder, har man förmodligen brukat inskränka sig till gudstjänst på ettdera språket, om vi ock finna annorlunda bestämdt af Jhering ⁵⁾.

¹⁾ Se en skrifvelse af pastor Blanckenhagen 1692 (Liv. 350), Visitationer i Ampeln 1698, Hannehl och Creutz 1707 (Vis. akt. i R. K. A.) samt Kons. prot. d. 23 Sept. 1707.

²⁾ Se t. ex. ett betänkande af Gezelius d. y. i Tengström, Gezelius d. y:s minne s. 65.

³⁾ Se t. ex. Extrakt ur adelns prot. d. 5 juli 1645. Acta 1664—82 R. K. A.

⁴⁾ Landrådets yttrande d. 25 febr. 1647. Samson s. 350. Kons. prot. d. 16 jan. 1696. I Wesenberg predikades på tyska endast 4 gånger om året enligt uppgift vid visitationen 1698. I Hannehl skedde det 6 eller 7 gånger enligt upplysning vid visitationen 1707, i Leal och Karusen däremot vid samma tid hvarannan söndag. Visit. akter 1698 och 1707—1709. R. K. A.

⁵⁾ I Röicks med blandad svensk och estnisk befolkning påbjöd Jhering vid visit. 1641, att det från Kyndelsmässan till Allhelgonadag skulle predikas på bådas språk, men från Allhelgonadag till Kyndelsmässan hvarannan söndag på svenska och hvarannan på estniska (Visit. akt. 1638—50). Förmodligen har denna ordning

Allmänt torde emellertid hafva varit, att på de stora högtidsdagarne en gudstjänst förrättades på estniska och en annan på svenska eller tyska ¹⁾. Detta beträffande landsbygden. Hvad städerna angår, känna vi, att man åtminstone i Reval bättre sörjde för de olika nationalteternas religiösa behof. För öfrigt må anmärkas, att enligt den kungliga förklaringen 1692 öfver kyrkolagen skulle på sön-, högtids- och böndagar endast hållas högmässa på landsbygden, men i städerna högmässa och ottesång eller aftonsång, hvilket antal gudstjänster var mindre än det för Sverige föreskrifna, men förmodligen öfverensstämde med det förut i Estland brukliga.

Angående de ceremonier, hvilka brukades vid de offentliga gudstjänsterna, förmå vi, tyvärr, blott att lemna de knapphändigaste upplysningar. Vid synoden 1627 påbjöds en »reformerad» handbok till efterföljd, men säkerligen har densamma lika litet kommit till användning som den då föreskrifna kyrkoordningen. Jhering omtalar, att vid hans ankomst förrättade nästan hvarje pastor gudstjänsten på sitt vis, och likartadt hade antagligen förhållandet alltid varit sedan 1561. I en eller annan församling nyttjades någon svensk handbok ²⁾, i andra följdes den kurländska kyrkoordningen af 1572, hvars bestämmelser om gudstjänsten grunda sig på den af Briesmann för staden Riga utarbetade agendan, i andra rättade man sig efter kyrkobruken i staden Reval o. s. v. Jhering lät sig angeläget vara att göra slut på denna oreda, men han gick dock icke brådstörtadt till väga. Att börja med föreskref han icke större ändringar i de gängse plägsederna ³⁾, utan ombestyrde allenast, att gudstjänsten i domkyrkan och slottskapellet i Reval verkställdes med ceremonier, som »närmast rättade sig efter den svenska handboken» ⁴⁾. Vid synoden 1641 ännodade han emellertid pastorerna att af domprosten Stahl göra sig underrättade om ritualen i domkyrkan, och sedan detta skett,

ej öfverlefvat Jhering. I St. Matthias och Creutz, der befolkningen till stor del var svensk, klagade de svenske bönderna 1684, att det endast 3 gånger om året predikades på deras språk. Karl XI till Kons. i Reval d. 18 aug. 1684. R. reg.

¹⁾ Presternas anm. t. Karl XI:s kyrkolag. Liv. 349.

²⁾ Vid visitationen 1627 upplystes t. ex., att pastor i S:t Matthias använde den nya svenska handboken. Liv. 348 a.

³⁾ Se t. ex. visitationerna i Wesenberg och S:t Marien i Wierland 1638 (Vis. akt. 1639—50), i Narva 1638 (Act. Narv. 1638—40). Vid visit i Rötel 1639 föreskrefs allenast, att efter Te deum skulle sjungas Kyrie och Gloria. Vis. akt. 1638—50.

⁴⁾ Relation om hvad passerat mellan biskopen och konsistorium och ständerna från nov. 1638. Liv. 245.

antogo de densamma endrägtigt till efterföljd ¹⁾. Det var sålunda i hufvudsak de svenska kyrkobruken de förpligtigade sig att nyttja, men huru nära den gillade liturgien anslöt sig till den svenska, kunna vi icke uppgifva. Troligen har likheten dem emellan bestått i samma anordning af gudstjänstens delar. Formulären, som begagnades, hafva fortfarande i församlingar med tysk och estnisk befolkning, så vidt möjligt var, tagits ur Stahls på 1630-talet utgifna handbok. Den upprättade enheten bibehölls sedermera, om ock med svårighet under hela Jherings lefnad, och antagligen förändrades icke heller ritualen under denna tid, ehuru synoden 1649 önskade en ny, och synoden 1655 tillsatte ett utskott för att verkställa en revision ²⁾. När biskopen och de gamla pastorerna hade afsomnat, upphörde emellertid den upprättade likformigheten, och började de unga presterna att efter eget godtycke införa andra bruk, den ene lånande från Tyskland, den andre från Reval, den tredje från Riga o. s. v. ³⁾ Vid hvarje kyrka, säger Pfeiff, förrättades gudstjänsten på olika sätt. För att göra slut på den rådande villervallan författade nämde biskop ett förslag till ritual, ⁴⁾ som troligen ock blifvit påbudet, ehuru det aldrig noga efterlefdes ⁵⁾. Först under Karl XI:s senaste regeringsår

¹⁾ Synodalprop. d. 3 febr. 1641 och presterskapets svar d. 6 febr. Liv. 118.

²⁾ Knüpfier, Beitrag d. Estn. Prediger Synodus s. 12. För enhet i psalmer och ceremonier vid böndagarne sörjde Jhering genom utfärdade cirkulär. Ett cirk. d. 16 juni 1642 bestämmer följande ordning: I stället för Te deum sjunges »Erbarm' dich mein, O Herre Gott». Derpå läses den offentliga bikten och efter Kyrie och Gloria Fader vår. Derpå skulle en kollekt läsas, som vore lämplig för den dåvarande svåra tiden, och efter densamma i stället för episteln den text, som föreskrifvits för estnisk predikan. Såsom gradual skulle brukas: »Es wollt uns Gott gnädig sein» eller »Warum betrübst du dich, mein Herz» eller »Wo Gott der Herr nicht bei uns hält». I stället för evangelium skulle man läsa den text, som förordnats för tysk predikan, och derpå Credo och Veni S. Spiritus. Derefter skulle predikan hållas, som borde efterföljas af den vanliga allmänna bönen och några böner mot gängse plågor. När presten afrådade från predikatolen, borde man sjunga: »Ein' feste Burg» etc. I stället för Sanctus borde sjungas: »Nimm von uns, Herre Gott, all' unser' Sünd' und Missethat» och under communionen »Aus tiefer Noth rief ich zu dir» eller »Wende ab deinen Zorn, lieber Herr, mit Gnaden». Efter välsignelsen skulle följa: »Verleih uns Frieden gnädiglich». Acta 1639—79 R. K. A.

³⁾ Prosten Goeseken t. Öfverhofpredikanten Gerth d. 18 april 1676. Acta 1674—82. R. K. A.

⁴⁾ Pfeiff t. onämnd d. 13 Sept. 1673 Acta 1668—73. R. K. A.

⁵⁾ Man rättar sig ej öfverallt i landet efter ritualen, yttrades vid biskopsvi-sitationen i Hagers 1679 (Vis. akt. 1694—1703), och syftas väl med dessa ord på en nyare ritual än den år 1641 antagna. Det ligger då nära till hands att förmoda, att en sådan verkligen påbudits under Pfeiffs tid. I Acta 1663—67 (R. K. A.) finnes en »Ritual eller kort berättelse, huru gudstjänst skulle förrättas i alla kyrkor i Estland efter kungl. Maj:ts instruktion och befallning». Den saknar visserligen

började åter, tack vare konungens kraftiga ingripande, enheten att återställas i den kyrkliga kulten, och på samma gång närmades denna åter till den i Sverige öfliga. Redan kyrkoordningen innehöll vissa bestämmelser om ceremonierna, såsom att alla skulle knäböja, när Fader Vår, syndabekännelsen och nattvardens instiftelseord lästes, hvilket förut icke varit vanligt i Estland ¹⁾. För öfrigt stadgade den, att presterna skulle rätta sig efter den i Sverige begagnade handboken. Som denna emellertid från början af 1688 var under omarbetning och icke på flere år blef färdig, vände sig Gerth år 1690 till konungen med förfrågan, huru man tills vidare skulle för-

tidsbestämningar, men härrör, så vidt vi kunnat se, från Pfeiffs tid. Då det troligen är biskopens förut omtalade förslag, vilja vi här återgifva dess innehåll: Om på lördagen några personer infinna sig, hvilka dagen derpå vilja gå till nattvarden, hvilket dock här i landet mycket sällan sker, kan pastor låta öppna kyrkan och med dem sjunga botpsalmen »Aus tiefer Noth schrei ich zu dir», hvarefter han från altaret föreläser kollekten »Herr Gott, himmlischer Vater, der du nicht Lust hast an der armen Sünder Tod». Sedan examinerar han dem, som ännu ej gått till nattvarden, hvarefter han mottager allas syndabekännelse och gifver absolution. När församlingen sammankommit på söndag, kallar presten konfitenterna för sig. Under tiden sjunges en morgonpsalm och föreläses katekesen af klockaren. Sedan pastor absolverat konfitenterna, börjar han gudstjänsten med den vanliga psalmen »Herr Gott, dich loben wir», föreläser derpå vid altaret den bekanta botbönen »Jag fattig, syndig människa», sjunger derpå Kyrie (ur Stahls handbok), fortsätter med Gloria in excelsis och förenar sig derpå med församlingen i psalmen »Allein Gott in der Höhe sei Ehr». Vändande sig derefter till församlingen säger han: »Herren vare med eder», hvarpå svaras: »Och med din ande». Sedan sjunger pastor den vanliga söndagskollekten »O, allmächtig, ewiger Gott, der du durch deinen heiligen Geist die ganze Christenheit heiligest und reinigest» (ur Stahls handb.) och högtidsdagar en sådan kollekt, som passar, (ur Stahls handb.) och läser derpå sön- eller högtidsdagens epistel. Derefter sjunges en psalm, som öfverensstämmer med tiden och evangeliet, och läses evangeliet. Sedan sjungas tron och psalmen »Wir glauben all' an einen Gott» eller, om många kommunikanter finnas, »Nun bitten wir den heiligen Geist». Så håller pastor predikan, då han begynnande med Fader vår föreläser evangeliet samt förklarar och tillämpar det efter församlingens behof. Efter predikan skall han läsa böner för kristenhetens nöd, för öfverheten och fäderneslandet, för vår timliga välfärd och eviga salighet, och skall han se till, att ingen under bönerna löper ur kyrkan. Efter bönen för sjuka slutar han på predikstolen med Fader Vår och bönen »Guds frid, som öfvergår allt förstånd, bevare edra hjärtan och sinnen i Jesus Christus. Amen».

Sedan sjunges en psalm, och träder pastor för altaret och förrättar konsekrationen efter Stahls handbok, låtande vid nattvardsgången enligt bruket männen träda först fram och sedan kvinnorna. Under kommunionen kunde sjungas psalmerna »Jesus Christus, unser Heiland», »Was kann uns kommen an für Noth», »Nun lob', mein' Seel', den Herren» och »Gott sei gelobet und gebenedeiet». Efter nattvardsgången vänder sig pastor till församlingen och sjunger »Herren vare med eder», (svar: »Och med din ande») fortsätter med kollekten »Wir danken dir, allmächtiger Herr Gott», och slutar med välsignelsen.

¹⁾ Som äfven presten skulle vid syndabekännelsen falla på knä, påbjöds, att en pall skulle sättas inom altarringen. Vis. i Röicks 1709. (Vis. akt. 1707—1709) och flerstädes.

hålla sig. Han fick då till svar, att han skulle meddela sitt presterskap en noggrann uppgift om de svenska kyrkobruken, och denna uppgift skulle tjäna såsom rättesnöre, till dess att handboken komme ut, ty uniformitet skulle iakttagas öfver hela riket ¹⁾. Förmodligen stod det i sammanhang med denna befallning, att konsistoriet år 1692 eller 1693 utsände ett reglemente om ceremonierna vid gudstjänsten ²⁾, hvilket sedermera följdes under åtskilliga år.

Längre än beräknadt var dröjde det nämligen, innan den nya svenska handboken kom till användning i Estland. Sedan konungen år 1693 stadfästat densamma, påbjöd han, att den skulle uppläggas i Stockholm på tyska, i Åbo på finska, i Dorpat på lettiska och i Reval på estniska. Domkapitlet i sistnämnda stad fick 1694 i uppdrag att ombesörja den estniska öfversättningen, som derefter skulle underkastas granskning af öfverkonsistoriet i Dorpat. När enighet blifvit uppnådd, skulle man derom gifva konungen besked, ty denne hade för afsigt att lemna anslag till tryckningen ³⁾. Med anledning af den mottagna befallningen tillsatte domkapitlet i Reval en öfversättningskommitté, bestående af 5 pastorer från den harriska kretsen, och denna hade redan i aug. 1695 fullbordat sitt arbete. Detta reviderades sedan af 4 prester från Wieck, nämligen prosten Knüpper samt pastorerna Goeseken, Zimmermann och Himzelius. På uppdrag af ett prestkonvent verkställdes slutligen i januari 1696 en ny granskning genom prosten Schoppius samt kyrkoherdarne Schwabe, Balich och Indræus ⁴⁾. Nu hade estländarne fullgjort den hufvudsakliga delen af sitt åliggande, och skulle deras verk underkastas den livländska kritiken. Att denna skulle blifva sträng, var att förmoda, då högst olika meningar rådde hos generalsuperintendenten Fischer och Revals konsistorium angående det estniska språkets skrifning. Hvilka farhågor sistnämnda myndighet hyste, kan man se af dess anhållan hos öfverkonsistoriet i Dorpat, att granskningen ej måtte uppdragas åt personer, som älskade "onödiga nyheter" ⁵⁾. Snart

¹⁾ Resol. till Gerth den 17 dec. 1690. R. reg.

²⁾ Det förra året uppgifves vid visitation i St. Matthias 1694 (Vis. akt. 1694—1703), det senare i kons. prot. den 23 sept. 1703. I kons. prot. d. 7 april 1692 upplyses, att då förelästes "kyrkoceremonierna" och beslöts skicka dem t. presterne.

³⁾ Karl XI till kons. i Reval den 7 nov. 1694. R. reg.

⁴⁾ Kons. prot. den 21 aug. 1695, den 29 jan. 1696; Kons. till Öfverkons. i Dorpat den 4 febr. 1696. Kons. konc. 1693—1700. R. K. A.

⁵⁾ Kons. till Öfverkons. i Dorpat den 4 febr. 1696. Kons. konc. 1693—1700.

skulle det ock visa sig, huru välgrundad dess fruktan var. Öfverkonsistoriet förkastade helt och hållet den i Estland utförda versionen och lät en "studiosus", hvars namn vi icke känna, förfärdiga en ny, som skickades till Reval ¹⁾.

Utan tvifvel vållades förkastelse domen till god del af missnöje med de estländska presternas antikverade skriftspråk, ty ännu uppörde språkfrågan sinnena och gjorde samarbete mellan de båda stiftstyrelserna hardt nära omöjligt. I Estland väckte, såsom man kan tänka, öfverkonsistoriets handlingssätt stort missnöje. Vid ett konvent i Reval 1697 gäfvos de församlade presterna emellertid i uppdrag åt prosten Schoppius och pastorerna Cöster, Herlin, Wilcken, Laurentius och Ludvig att jämföra de båda öfversättningarna med hvarandra och, om den livländska vore bättre, korrigera den estländska efter densamma. Hvad skrifsättet åter angick, skulle det förblifva det vanliga ²⁾. Först i Maj 1699 kunde konsistoriet för konungen anmäla, att äfven detta arbete afslutats, och att ingenting mera återstode än tryckningen ³⁾. Den livländska kyrkostyrelsens omdöme om öfversättningen i dess nya gestalt hade man, så vidt vi känna, icke inhämtat ⁴⁾, och detta tyckes icke heller hafva fordrats af Karl XII såsom vilkor för tryckningen, ty denna verkställdes i Reval redan samma år, hvarefter handboken utdelades till församlingarna. På tyska erhöles Östersjöprovinserna densamma ej förrän år 1708 ⁵⁾. Med dess införande synes det icke hafva gått mindre långsamt till än vid öfversättningsarbetet. Sommaren 1700 erhöles presterna tillsägelse att icke till alla delar använda densamma, förrän de fingo befallning derom af domkapitlet ⁶⁾. Sedermera bemödades sig biskop, Lang med ifver om dess efterlefnad, men utan att full-

¹⁾ Kons. i Reval till Karl XII den 25 maj 1699. Kons. konc. 1693—1700.

²⁾ Kons. prot. d. 10 feb. 1697.

³⁾ Kons. t. Karl XII d. 25 maj 1699. Kons. konc. 1693—1700.

⁴⁾ I bref d. 5 dec. 1703 till generalsuperintendenten Bergius yttrar emellertid öfverkonsistoriet i Dorpat, att de livländske presterna voro nöjda med den i Reval tryckta handboken och endast anmärkte, att några germanismer insmugit sig. Man kunde begagna den, tills en ny upplaga måste utgifvas, till hvilken man hade en version liggande färdig — förmodligen den under Fischers tid gjorda öfversättningen. Bref fr. Öfverkons. i Dorpat 1699—1703. Liv. R. A.

⁵⁾ Richter, Geschichte der deutschen Ostseeprovinzen II, 2. s. 119. Den 19 sept. 1707 uttalade Karl XII i bref till kons. i Pernau sitt gillande af dess afsigt att trycka handboken på tyska och lettiska. Liv. 364.

⁶⁾ Kons. prot. den 20 juni 1700.

ständigt lyckas i sitt sträfvande. År 1703 uppgifva åtskilliga prester från Wierland och Jerwen, att de i fråga om ceremonierna vid gudstjänsten mest rättat sig efter konsistoriets på 1690-talet utfärdade reglemente ¹⁾, och ännu 1709 saknades handboken på flere ställen ²⁾, medan man på andra egenmäktigt afvek från dess föreskrifter, särskildt i fråga om formulären för dop och vigsel. Efter det svenska väldets fall fortfor den emellertid länge att brukas.

Efter dessa meddelanden om de normer för gudstjänsten, som varit gällande i Estland under den tiderymd, som vår afhandling omfattar, vilja vi i det följande lemna några upplysningar om vissa gudstjänstens beståndsdelar.

Hvad evangelic- och episteltexterna angår, anmärka vi, att dessa redan under den katolska tiden voro skriftligt fixerade på estniska, men att de på detta språk först trycktes i tredje delen af Stahls handbok, som utkom 1638 ³⁾. Söndagstexterna visa sig här nästan fullkomligt öfverensstämma med de i Sverige den tiden brukliga, apostladagarnes förete deremot ej sällan afvikelser.

Af predikningarna från den svenska tiden har naturligtvis endast en ringa del blifvit tryckt. På detta sätt hafva emellertid ej blott enstaka föredrag offentliggjorts, utan äfven betydande predikosamlingar. En handskrifven sådan påträffades för några år sedan i Revals stadsarkiv och har sedermera utgifvits. Den härrör från början af 1600-talet och anses på goda grunder leda sitt upphof från diakonen vid Helgeandskyrkan i Reval Georg Müller († 1608) Ehuru författaren således icke tillhörde stiftets presterskap, tillåta vi oss dock att med några ord omnämna hans verk, framför allt emedan det utgör det äldsta till vår tid bevarade minnesmärket af estniskt skriftspråk. Det lär ej blott för språkforskaren, utan ock för kyrko- och kulturhistorikern erbjuda mycket af intresse. Predikningarna äro hållna öfver fria texter, stundom öfver psalmer, och skall innehållet hafva verkligt kristligt värde.

Icke mycket yngre än den nu omtalade predikosamlingen är en postilla, som utarbetades af Simon Blanckenhagen († 1640), också han predikant vid Helgeandskyrkan i Reval. Äfven om detta verk

¹⁾ Kons prot, den 23 sept. 1703.

²⁾ Då några exemplar på svenska ej utdelats, fanns handboken 1709 ej på Wormsö och i Röicks blott på estniska. Vis. akt. 1707—1709 R. K. A.

³⁾ De trycktes sedan naturligtvis flere gånger.

taga vi oss friheten att lemna några medelanden, då det hör till den äldsta litteraturen på estniska, och det väl icke saknat all betydelse för biskopsstiftet. Det författades ungefär samtidigt med första delen af Stahls s. k. Leven-Spiegel, till hvilken vi strax skola återkomma, men förmäles hafva utkommit senare än denna. Dess spridning sökte Jhering för sin domprosts skull att förhindra ¹⁾, och möjligtvis har han äfven lyckats ganska väl deruti, eftersom år 1715 blott ett exemplar af boken var bekant ²⁾. Huruvida numera något existerar, känner jag icke.

Det arbete, som Jhering sökte befria från en farlig konkurrent, var, såsom ofvan är påpekadt, Stahls berömda Leven Spiegel, hvilken trycktes i Reval på både estniska och tyska, vinterdelen 1641, den aldrig fulländade sommardelen deremot först 1649.

Postillan, med hvilken författaren afsåg att främja den enskilda husandakten, möttes vid sitt framträdande af det starkaste bifall och framkallade smickrande kväden, i hvilka författaren helsades såsom fäderneslandets blomma och en annan Luther. Endast en och annan uttalade sin farhåga, att den skulle locka många församlingsmedlemmar från kyrkan och de lata presterna från skrifbordet. Äfven eftervärlden måste erkänna, att verket är för sin tid synnerligen förtjänstfullt. En predikan, säger Stahl i sin handbok, skall vara grundlig, tydlig och icke stoltsera med högtrafvande ord, utan beflita sig om all enkelhet. Efter detta mönster äro hans egna predikningar utarbetade. Af det lärdomsprål ³⁾ och den hätska polemik mot olika tänkande, som den tiden voro alltför vanliga, finnes icke ett spår. Framställningen är enkel och redig, innehållet uppbyggligt och undervisande.

Af det goda innehållet i Stahls predikningar må man emellertid icke låta förleda sig till alltför höga tankar om de estländska presternas religiösa föredrag. Säkerligen utmärktes predikosättet i allmänhet af samma förtjänster och fel, som man under samma tide-

¹⁾ Utan tvifvel var det Jhering, som förmådde svenska presterskapet vid 1640 års riksdag att hos regeringen begära, det Blanckenhagens arbete icke skulle få försäljas på landsbygden i Estland, förrän Stahl först föryttrat sitt. Presterskapets betänk. den 14 febr. 1640. Riksdagsakter 1640. R. A.

²⁾ Företalet till det estniska Nya Testamentet 1715.

³⁾ De exempel, med hvilka förf. söker belysa sitt ämne, äro så godt som alltid hämtade ur den Heliga Skrift.

rymd iakttaget i Sverige och Tyskland. Till förargelseväckande och personliga utfall från predikstolen nedlät sig äfven en så framstående man som domprosten Oldekop. Under det svenska väldets första årtienden, då presterskapet räknade inom sig många dåliga medlemmar, och uppsigten öfver dessa oftast var liten, voro utan tvifvel predikningarna till sitt innehåll ofta eländiga ¹⁾. Sedermera stego de i värde, i samma mån som ståndet förbättrades och kontrollen blef skarpare. Jhering fordrade, såsom redan Dubberch före honom hade gjort, att föredragen skulle ordentligen nedskrifvas, och han sökte äfven tillse, att så skedde ²⁾. Ännu längre dref biskop Virgin sina anspråk. I ett bref från denne till pastor Deutsch uti Jewe heter det nämligen, att församlingen ej tyckte om, att han från papperet uppläste sina predikningar. Han skulle derföre lära sig dem utantill och memorera dem, så vida han ville undgå det svåra straffet att suspenderas från sitt ämbete ³⁾. Häraf torde man kunna sluta, det biskopen ville, att alla pastorer skulle iakttaga samma förfaringssätt, men att de så gjort, må man icke föreställa sig.

Huru förträfflig en predikans innehåll än må vara, och huru väl den än må föredragas, är den dock af ringa värde, om den icke är författad på ett tungomål, som begripes af de personer, för hvilka den är ämnad. Tyvärr, höllos emellertid sådana predikningar i Estland ganska ofta. En stor del af presterna utgjordes nämligen af utlänningar, hvilka erhållit platser utan att ega tillräcklig insigt i estniskan. Vi vilja visst icke betvifla, att flertalet af dem sökte så hastigt som möjligt göra sig förtrogne med nämnda språk, men detta var ingalunda en lätt sak, allra minst före 1630-talet, då Stahl utgaf en grammatik och ordbok jämte den berömda handboken, ty dessförinnan måste kunskapen hämtas från folkets egna läppar. En lärotid hade alla dessa främlingar att genomgå, innan de kunde vara till något gagn för sina åhörare ⁴⁾. De nitiske och samvetsgranne

¹⁾ Om en kaplan i Kirrefer berättas vid visit. 1593, att han ej egde någon bok, icke ens bibeln. Liv. 353

²⁾ Virgin till Deutsch d. 26 febr. 1661. Kons. konc. 1661. R. K. A.

³⁾ Konzepterna till böndagspredikningar lät han presterna förete för sig.

⁴⁾ Redan Dubberchs omtalade fullmakt d. 16 maj 1586 ålägger honom att tillsätta prester, som kunde estniska, och afsätta dem, som för obekantskap med språket ej voro bönderna till gagn. Liv. 353. Stadspresterna förordnade 1589, att de, som blefvo prester på landet, skulle vara kunnige i estniska. Knüpffer anf. arb. s. 4. Så ock Johan III:s instruktion f. guv. G. Baner d. 2 okt. 1588. Liv. 34.

öfvervunno väl småningom svårigheterna, men bland de många äfventyrarne, som man påträffar i det estländska presterskapets led, funnos troligen åtskilliga, hvilka aldrig lärde sig språket fullkomligt, utan måste begagna sig af tolk. Störst var okunnigheten före 1630 ¹⁾. Sedan aftog densamma genom Stahls författareskap, strängare kontroll från biskoparnes sida och det tillväxande antalet af infödde prester. Dock lemnade presterskapets insigter i estniskan ständigt mycket öfrigt att önska ²⁾.

När reformationen infördes i Estland, väckte den icke någon inhemsk psalmdiktning till lif, men utan tvifvel började luterska, i andra delar af Tyskland författade psalmer mycket snart att användas vid den tyska befolkningens gudstjänster. Förmodligen uppstodo tidigt i de tyska menigheterna åtskilliga, från hvarandra afvikande samlingar af kyrkosånger. Huru länge det dröjt, innan man företagit sig att öfverflytta luterska psalmer till det estniska språket, känna vi icke. Redan på 1500-talet har det dock skett, ty de förut omtalade predikningarna af Müller gifva vid handen, att den estniska församlingen vid Helgeandskyrkan i Reval i början af 1600-talet egde en skatt af andliga sånger, hvilkas text var nedskrifven i dess kyrkobok. Äfven i pastoraten på landsbygden existerade väl den tiden dylika handskrifna samlingar, men hvarken för tyskarnes eller esternas räkning hade då ännu någon psalmbok blifvit på trycket utgifven.

De psalmer, som brukades vid en församlings uppbyggelsestunder, fingo dess ledamöter genom prestens upprepningar inhämta och sedan i minnet bevara. Klart är derföre, att hvarje glömska af ordalagen måste förderfligt inverka på sången. Huru illa det var stäldt med denna hos esterna, uppenbara Müllers predikningar, i hvilka det klagas, att han icke visste, om medlemmarne i hans församling »mera sjöngo efter Guds ord eller mot detsamma», så oerhördt fövredo de texten. »Det finnes ingen» yttrar han, »som

¹⁾ I företalet till första delen af sin Hand-, Haus und- Kirchenbuch intygar Stahl, att de utländska presterna, innan de med möda lärt sig estniska, predikade obegripligt för sina åhörare. En del prester äro oförfarne i estniska, heter det i synodalbeslutet 1627. Jmfr. Knüppfer anf. arb. s. 7.

²⁾ Gezelius d. y. yttrar i ett betänkande t. reg. efter biskop Hellwigs död, att de flesta församlingarna hade blott en prest, »som vanligen icke kunde landets språk». Tengström, Gezelius d. y:s minne s. 65. D. 7 jan. 1693 skrifer ock generalguv. de la Gardie t. Karl XI, att sådana själasörjare förordnades, som icke voro språket mäktige. Liv. 145.

förstår att sjunga en enda af psalmerna». Müller förmanar sina åhörare att rätta sig efter skolgossarnes melodi och ord, men misströstande tillägger han: »Dumma ären I och förblifven ett ämne till gäckeri för främlingar»¹⁾. Man må dock icke fatta några låga tankar om esterna. Det är snarare att förvåna sig öfver, att psalmsång på estniska kunde åvägabringas, då de verkställda öfversättningarna saknade både meter och rim.

Den så länge kännbara bristen på en tryckt psalmbok för provinsens tyska och estniska innevånare afhjälptes äntligen af Stahl, i det att han år 1637 i andra delen af sin handbok utgaf en sådan på båda de nyssnämnda nationernas språk. Enligt hans egen utsago är det den vanliga psalmboken, som han utgifvit på högtyska och i estnisk öfversättning, och erhålla vi sålunda genom handboken kännedom om hvilka tyska psalmer nyttjades i Estland eller åtminstone i Reval vid den tidpunkt, då arbetet utkom. Räknar man de i detsamma upptagne sångerna — nummer saknas nämligen — finner man dem uppgå till ett antal af 142²⁾, mestadels härrörande från 1500-talets bästa psalmdiktare i Tyskland³⁾. Här träffar man alster af sådana skalder som Luther, Knöpken, Speratus, Dachstein, Ringwaldt, Kolrose, Decius, Creutziger och Nicolai. Luther representeras af icke mindre än 32 psalmer. Hvad öfversättningarna angår, härröra omkring ett hundratal från Stahl och resten från några af hans ämbetsbröder. Originalen återgäfvos icke ordgrannt, utan endast deras mening, och begagnade man sig fortfarande af prosans form. I de fall, då öfversättningar förut existerade, följde man förmodligen dessa och korrigerade blott, der det ansågs vara af nöden⁴⁾.

¹⁾ Reiman, Das älteste Denkmal estnischen Schriftthums i Neue Dörptsche Zeitung 1889 n:r 24.

²⁾ Fördelningen är följande: om Jesu Kristi människoblifvande 3, om Jesu födelse 11, nyårspsalmer 4, om Jesu Kristi bittra lidande och död 7, uppståndelsen 6 om himmelsfäden 3, om den Helige Ande 5, om den heliga Treenigheten 5, om de 10 budorden 2, om den kristna tron 1, om bönen 3, om dopet 1, om nattvarden 2, om boten 10, om rättfärdiggörelsen 3, tack och lofpsalmer 4, om kristligt lif och vandel 3, om kors, förföljelse och anfäktning 12, om kristna kyrkan 10, om döden 9, om begrafning 5, om yttersta dagen och det eviga lifvet 3, morgonpsalmer 9, aftonpsalmer 6, bordpsalmer 10

³⁾ Nästan alla psalmerna hafva vi återfunnit i Wackernagels arbete »Das deutsche Kirchenlied».

⁴⁾ På grund af öfverensstämmelse mellan psalmer i Stahls handbok och Müllers predikningar anser Reiman (anf. arb.), att Stahl blott aftryckt äldre öfversättningar, utgifvande dem för sitt och sina medarbetares verk. Det synes oss dock

Stahls psalmbok antogs till användning såväl i Estland som på Ösel och i det område af Livland, der den Reval-estniska dialekten talades. Den anses emellertid med rätta såsom den svagaste delen af hans handbok. Den drägt, i hvilken de estniska psalmerna framträdde, lade alltjämt hinder i vägen för uppkomsten af en god kyrkosång och tilltalade icke folket. Redan 1638 föreslog därför den vid Helgeandskyrkan i Reval anställde kyrkoherden Georg Salemann i stadskonsistoriet, att den prosaiska formen i öfversättningarna skulle ersättas af en versifierad ¹⁾. Möjligheten af ett sådant företag skall redan förut hafva visats af den från Livland bördige jesuiten Wilhelm Buccijs, hvilken uppgifves hafva år 1622 i Braunsberg låtit trycka en katekes, till hvilken rimmade sånger på estniska voro fogade ²⁾. Hvad stadskonsistoriet beslutit, veta vi icke, men Salemann och trenne framstående medlemmar af biskopsdömet's presterskap, prosten Brockman i St. Catharinen, prosten Gillæus i Keinis och prosten Goeseken i Goldenbeck grepo sig an med att utföra det väckta förslaget. De verkställde också, hvad de begynt, hvar efter synoden 1655 beslöt, att deras arbete skulle inom stiftet användas ³⁾. Följande år trycktes detsamma i Reval. Den nya psalmboken liknade föga den gamla, i det att den tyska parallelltexten nu var utelemnad, psalmantalet ökad till 241 nummer ⁴⁾ och rimmet infördt.

Liksom den Stahlska psalmboken vann den nya insteg äfven på Ösel och i det estniska Livland, och utan tvifvel har den öfverallt helsats med glädje, ty dess text hade de stora företräderna framför den äldre, att den var riktigare och lättare att ihågkomma och sjunga. Såsom något mästestycke bör den likväl icke betraktas. Den har i nyare tider blifvit utmålrad såsom ett eländigt fuskverk, hvilket understundom icke gifver någon mening ⁵⁾, och äfven en

---

icke troligt, att nämnda arbeten kunna erbjuda så många jämförelsepunkter, att på dem kan grundas en beskyllning mot Stahl för falsarium. Likheten kan mycket väl förklaras, om man gått så till väga, som vi i texten antagit.

¹⁾ Skrifvelse från det estl. presterskapet 1689 till biskop Gerth. Liv. 349.

²⁾ Meddeladt af pastor R. A. von Winkler i St. Jürgens församling i Estland.

³⁾ Knüpper anf. arb. s. 13.

⁴⁾ Brockman hade bearbetat 21 psalmer, Gillæus 38, dessa båda tillsammans 2, onämnda 8, Goeseken 127, Salemann 45. Den sistnämde reviderade det hela. Recke und Napiersky, Schriftstellerlexikon, art. Winkler.

⁵⁾ Ahrens, Joh. Hornung, der Schöpfer unserer estnischen Kirchensprache. Reval 1845 s. 7.

mindre kritisk samtid fann sig föranlåten att mot densamma framställa allvarsamma anmärkningar. Det dröjde ej länge efter psalmbokens utkomst, förrän yttringar fälldes af en och annan bland presterna — såsom prosten Bender i Klein Marien — att formen vore full af brister, och att mycket af innehållet stred mot trons analogi. Häröfver kände sig utgifvarne ej litet förnämade, stolta som de voro öfver sin rättroghet och sin insigt i "leges Opitianæ", hvilka de påstodo sig hafva följt ¹⁾. De klagade hos biskop Virgin, som 1661 befallde, att om någon ville göra anmärkningar emot arbetet, skulle dessa inom tvänne månader skriftligen företes, så att de också kunde besvaras. Skedde ej detta, skulle ständig tystnad åläggas ²⁾. Klandret dog emellertid icke bort, och själfve prosten Goeseken erkände, att förbättringar behöfdes. Alltid verksam företog han sig en grundlig revision af samtliga sångerna och öfverlemnade sedan under biskop Pfeiffs tid till presterskapet frukten af sin möda. Det var då nämligen fråga om utgifvande af en ny upplaga af den estniska psalmboken. Man beslöt emellertid att i densamma inrymma plats åt så få ändringar som möjligt, emedan sådana hos de okunniga bönderna lätt väckte föreställningen om att själfva tros läran blifvit rubbad. Goesekens verk blef derföre icke beaktadt. Man lät hellre den nya psalmbokseditionen, som utkom 1673, brista i noggrannhet ³⁾.

Trots alla felaktigheter, som vidlåde nu omnämnda, i Reval utgifna psalmböcker, åtnjöto dessa ännu en tid ett obestridd herravälde ej blott i Estland och på Ösel, utan äfven i den del af Livland, der den Reval-estniska dialekten brukades. Genom den strid, som på 1680-talet uppstod om det estniska språkets skrifning, banadea dock småningom väg för deras afskaffande och införande af andr med riktigare språk. I Livland började de redan under generalsuperintendenten Fischers styrelse att undanträngas ⁴⁾ och ersättas af

¹⁾ Gillæi bet. öfver Benders punkter d. 10 juni 1670. Acta 1662—1675. R. K. A.

²⁾ Virgins cirk. d. 21 mars 1661. Kons. konc. 1661. R. K. A.

³⁾ Det estländska presterskapets anf. skrifvelse t. Gerth 1689. Liv. 349. Goeseken t. öfverhofspredikanten Gerth d. 18 april 1676. Acta 1674—1682. R. K. A.

⁴⁾ År 1690 lät Fischer i Riga utgifva en samling kyrkosånger på Reval-estniska, hvilket arbete domkonsistoriet i Reval sökte få konfiskerad såsom innehållande många "fel och förändringar". (Min afh. Förarbetena etc. s. 34). Huru detta försök utfallit, känna vi icke, men den berömda Haus- und Kirchenbuch, som 1695 på generalsuperintendentens föranstaltande trycktes i Riga

nyare, i hvilka begagnades det skrifsätt, hvars upphofsman var Bengt Gottfrid Forselius. I Estland bevarade deremot domkapitlet och majoriten af presterna envist sina konservativa åsigtter i språkfrågan. En ny upplaga af psalmboken utgafs i Reval 1693, förmodligen mycket påminnande om sina föregångare. Ett konvent hade förut bestämt, att psalmerna i 1656 års upplaga skulle bibehållas, men att andra med domkapitlets bifall finge tilläggas ¹⁾. I skrifsättet voro naturligtvis ringa ändringar vidtagne.

Emellertid kunde det icke hindras, att anhängare småningom vunnos äfven i Estland för de reformer i det estländska språkets skrifning, på hvilka Forselius hade yrkat. Ett uppenbart tecken härtill visade sig år 1700, då pastor Eberhard Gutsleff i Reval utan konsistoriets och det öfriga presterskapets vetskap och medgifvande utgaf en Haus- und Kirchenbuch, hvars både form och innehåll skola förråda stark frändskap med det berömda, liknämnda arbete, som på Fischers föranstaltande utkom i Riga 1695, men på biskop Salemanns begäran belades med sekvester. I likhet med sin förebild innehöll den bland annat ett antal af 122 psalmer. Hvad språket angår, gick den en medelväg, tyckes det, mellan det gamla och det nya skrifsättet ²⁾, ty till alla delar vågade naturligtvis icke författaren följa det sistnämnda, då det af de maktägande i Estland på det skarpaste fördömdes. Förändringarne voro i alla fall så omfattande att presterna påstodo, att klockarne icke kunde läsa denna handbok och att de själfva hade dermed stor möda. Detta oaktadt erhöi den likväl genast spridning på landsbygden, hvadan missnöjet med densamma tydligen icke varit allmänt. Man beslöt dess revidering ³⁾ men någon sådan kom icke till stånd före det svenska väldets störtande. Ända till denna tidpunkt och något längre förtforo sålunda psalmböcker med skiljaktigt språk att brukas i Estland.

och äfven innefattade en psalmbok, blef på biskop Salemanns begäran af Karl XI 1695 belagd med sekvester. Ehuru några prester i Livland fortforo att i tysthet begagna sig af den förbjudna boken, måste dock förmodligen flertalet af församlingarna till följd af sekvestern nöja sig med de gamla felaktiga psalmböckerna (Öfverkons. i Dorpt t. kons. i Reval d. 15 Jan. 1701 och d. 25 febr. 1702. Öfverkons. i Dorpt utgångne bref 1699—1703. Liv. R. A.), till dess att beslaget på Haus- und Kirchenbuch 1703 upphäffdes.

¹⁾ Kons. prot. d. 19 jan. 1693.

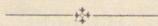
²⁾ Ahrens anf. arb. s. 15.

³⁾ Kons. prot. d. 21 juni 1700, d. 30 Sept. 1703, d. 2 nov. 1707 och d. 15 jan. 1708.

Sedan Nya Testamentet emellertid hade utkommit 1715, och de gamla åsigterna der fått fullständigt vika för de nyare, var det ej längre möjligt att bibehålla psalmböckerna i oförändradt skick. I Halle trycktes 1721 en estnisk handbok, i hvilken såväl perikoperna som psalmerna äro omarbetade, och hvilken från den offentliga gudstjänsten snart utträngde de förut af oss omnämnda psalmböckerna.

Ehuru äfven andra psalmböcker än de i det föregående omtalade under den svenska tiden utkommo för den estniska befolkningens räkning, torde vi likväl hafva anført de viktigaste. En af dessa — den Stahlska — var, såsom vi erinra oss, äfven tryckt på tyska och alltså af utgifvaren beräknad att brukas af dem, som talade nämnda tungomål. Någon annan samling af sånger till dessas tjänst har icke efter vår vetskap på länge offentliggjorts. Slutligen förordnade biskop Salemann, att en ny psalmbok skulle utgifvas för de tyska församlingarne i Reval, hvarefter kontrakt afslö:s 1697 med guvernementsboktryckaren derstädes Trapp om dess anskaffande. Trapp lät trycka densamma i Leipzig 1706, hvarpå den började nyttjas i jan. 1707 ¹⁾. Den kallades Vollständiges Revalisches Gesangbuch och gjorde på sätt och vis också skäl för titeln, ty den innehöll icke mindre än 1122 psalmer ²⁾. Enligt senare utsago voro dessa likväl så illa valda, att knappt tredjedelen af dem kunde användas, hvarjämte uppställningen utmärkte sig genom sina stora brister ³⁾. Arbetet nyttjades dock långt efter det svenska väldets slut.

Hvad slutligen beträffar svenskarne och finnarne i provinsen, sökte dessa utan tvifvel uppbyggelse i psalmböcker, som äfven beagnades i Sverige och Finland ⁴⁾.

¹⁾ Karl XII:s privilegium för Trapp d. 23 okt. 1699. Acta 1709. R. K. A.

²⁾ Efter psalmerna följde en bönbok, men evangelie- och episteltexter saknades. År 1704 utgaf boktryckaren Brendeken i Reval en sång- och bönbok för de tyska församlingarne, men enligt hans klagan fick densamma ligga oköpt. Acta 1709. R. K. A.

³⁾ Företalet till "Sammlung Geistlicher Lieder der evang. Luth. Kirche," med medgifvande af Revals råd befordrad till tryck af stadspresteskabet i Reval 1771.

⁴⁾ I kons. konc. omtalas d. 23 juni 1696 den svenska sångboken vara under pressen i Reval för de svenska församlingarnes räkning. Måhända var denna sångbok 1695 års svenska psalmbok.

TREDJE KAPITLET.

Dop, nattvard, brudvigsel och begrafning.

Förån den offentliga gudstjänsten öfvergå vi till några meddelanden dels om sakramentsförvaltningen, dels om de kyrkliga benediktionsakterna vigseln och begrafningen.

Döpseln skulle i allmänhet förrättas af en prest, men i nödfall tillstaddes äfven andra gudfruktiga, kunniga och till laga ålder komna personer att utföra den heliga handlingen. Enligt förklaringen till kyrkolagen af den 30 nov. 1692 borde dock inga kvinnor anlitas dertill, utan förståndiga bönder, som af presterna väl informerats. Blef barnet, som erhållit nöddop, vid lif, skulle det föras till presten, hvilken det ålåg att utforska, huru vid dopet tillgått, samt att stadfästa detsamma, när det befunnits riktigt verkställt ¹⁾.

Med barnens dop skulle man skynda. Den, som lät sitt barn ligga odöpt mer än 2 eller 3 dagar, ville visitatorn Dubberch straffa med fängelse ²⁾. Kyrkolagen af 1686 satte det åttonde dygnet såsom den gräns, hvilken icke strafflöst fick öfverskridas. Ofta egde dock längre dröjsmål rum ³⁾, särskildt då föräldrarne hörde till adeln. Såsom den rätta platsen för dopet ansågs kyrkan, och 1686 års kyrkolag stadgade uttryckligen, att det skulle der förrättas, utom när nödfall eller andra skäligena orsaker fordrade, att barnet döptes i sitt hem. Sedermera tillades särskildt ett förbud för dop i prestgårdarne, såvida dessa ej lågo $\frac{1}{2}$ mil från templet och kölden var sträng. Äfven i slika händelser skulle förrättningen dock på gudstjänstdagar alltid ske i kyrkan ⁴⁾. Emellertid har man säkert icke så noga rättat sig efter de gifna bestämmelserna.

¹⁾ Se Stahls Hand. Haus-und Kirchenbuch del. IV.

²⁾ Visit. i Karusen 1586. Liv. 535 a.

³⁾ Kons. prot. d. 30 mars 1695.

⁴⁾ Kungl. res. d. 30 nov. 1692. Liv. 350.

Hvad ceremonierna vid dopet angår, voro dessa före Jherings tid helt säkert mycket växlande på grund af den då rådande laglösheten i kyrkliga angelägenheter. I många församlingar följde man antägligen de bruk, som voro öfliga i staden Reval, och hvilka, såsom första delen af Stahls Hand-Haus-und Kirchenbuch visar, på det närmaste öfverensstämde med formuläret i Luthers Taufbüchlein af 1526. Efter Jherings ankomst blef väl detta det vanliga utom i de svenska församlingarne, der den svenska handboken användes. Härvid torde det hafva förblifvit, tills Karl XI:s handbok utkom på estniska. Sedan skulle denna öfverallt följas, men på många ställen underlät man att så göra och rättade sig fortfarande efter formulären i Stahls handbok eller i den svenska af 1614 ¹⁾. Flerstädes tillät man sig godtyckliga ändringar. Så fann t. ex. biskop Lang vid sina visitationer, att i några församlingar på fastlandet utelemnades exorcismen ²⁾.

Beträffande *nattvarden* bör det naturligtvis icke föreskrifvas den enskilde, huru ofta han skall infinna sig till den heliga måltiden, utan må detta lemnas till hans eget bepröfvande. En viss påtryckning utöfvades likväl härutinnan. Presterskapet ansåg det önskvärdt, att församlingsmedlemmarna kommunicerade 3 gånger om året, 1686 års kyrkolag förordade 3 eller 4 gånger och belade dem med kyrkostraff, som utan giltiga orsaker mer än ett år uraktläto att begagna sig af sakramentet. Den hos allmogen inrotade seden att endast vid vissa tider på året — förmodligen vid de stora högtiderna — begå detsamma, sökte man åtminstone mot 1600-talets slut på det sättet hindra, att socknen af pastorn fördelades i bestämda rotar, hvilka turvis genom pålysning föregående söndag så att säga kommenderades till nattvardsgång. Vid sina visitationer 1690 uppmanade biskop Gerth sina ämbetsbröder att så anordna indelningen, att turen minst 3 gånger om året återkom till hvarje by³⁾. Mångenstädes fann han ingen indelning bruklig, men seder-

¹⁾ Kons. prot. d. 23 sept. 1703. Visit i Jörden 1703 (Vis. akt. 1694—1703), i St. Michaelis 1708, Nuckö och Wormsö 1709. Visit akt 1707—1709. R. K. A.

²⁾ Visit. i Keinis 1709. Visit akt. 1707—1709. I sammanhang med vår framställning om dopet vilja vi nämna, att barnsängshustrur plögade i Estland kyrktagas genom tacksägelse från predikstolen, och häri gjordes af Karl XI ingen ändring. Förklaringen öfver kyrkolagen d. 30 nov. 1692. Liv. 350.

³⁾ Se t. ex. visit. i Jörden och Waiwara 1690. Vis. akt. 1690. I förklaringen öfver 1686 års kyrkoordning d. 30 nov. 1692 befallde konungen adeln tillhålla sitt husfolk och bönderna att på bestämda tider efter pålysning infinna sig till nattvardsgång.

mera vardt den allmännare. Vid visitationen 1709 i Nuckö af svenskar bebodda församling upplystes det, att befolkningen gick fritt till nattvarden »utan att vara indelt och stämmas dertill, såsom i de estniska församlingar plägar ske»¹⁾. Biskop Lang tyckes hafva velat lossa på detta band²⁾, men har väl icke mycket utträttat.

De, som önskade få åtnjuta den heliga nattvarden, brukade dessförinnan undergå skriftermål. I själfva Reval var det af ålder vanligt, att man till denna akt infann sig på lördagen³⁾, och äfven på landet sökte man göra samma bruk gällande i fråga om bönderna. Det påbjöds af Jhering bland andra och uppgifves 1645 vara infördt vid de flesta kyrkor i provinsen⁴⁾. Efter biskopens död, om icke tidigare, förföll likväl denna ordning, hvars uppehållande mötte stora svårigheter, emedan herrarne ogerna ville släppa sina underhafvande från arbetet om lördagarne⁵⁾. Karl XI:s kyrkolag föreskref, att skriftermålen skulle på landet ega rum på morgonen af en sön-, högtids- eller böndag, under det att de i städerna skulle anställas föregående dag eller ock, om befolkningen det önskade, förläggas till samma tider som på landsbygden.

Sedan kommunikanterna väl hade samlats i kyrkan, brukade presten, åtminstone under mera laglydiga perioder, först undersöka deras kristendoms-kunskap och verkställde derefter skriftermålet, hvilket förmodligen såsom i Sverige äfven förrättats enskildt⁶⁾. Såsom bekant tillät Karl XI:s kyrkolag både det enskilda och det gemensamma skriftemålet.

Bland skälen till uteslutande från nattvarden torde bristande insigt i Guds ord hafva varit ett af de oftast förekommande, ehuru man nöjde sig med litet. De gamla, som hade viljan att inhemta, men saknade förmågan, ville Jhering admittera, om de förde ett gud-

¹⁾ Visit. akt. 1707—1709. Samma förh. som i Nuckö rådde emellertid flere församlingar. Så hade folket i Keinis för vana att komma på en gång till nattvarden vid midsommar och jul. Vis. i Keinis 1709. R. K. A.

²⁾ Visit. i Wormsö 1709. Liv. 353.

³⁾ En kyrkoordning för Reval från början af 1600-talet. R. S. A. Kons. prot. d. 14 febr. 1688. Liv. 143.

⁴⁾ Synodalprop. d. 27 Juni 1645. Handl. om Estland 1621—1645. Oxenstj. Saml. R. A.

⁵⁾ Se t. ex. presterskapets gravamina, lemnade t. guvernören d. 8 mars 1652. Samson s. 417. Presterskapets desid. hos guv. d. 11 febr. 1667. Liv. 348.

⁶⁾ Härpå tyder det väl, att ännu 1685 brukade presten vid absolutionen lägga handen på den skriftande. Kons. prot. d. 8 maj 1685.

fruktigt lif¹⁾. Barn borde enligt hans yrkande ej ega tillträde till den heliga måltiden före 12 à 14 års ålder, äfven om de förvärfvat det vetande, som ansågs tillfredsställande²⁾.

Hvad beträffar de vid nattvarden öfliga ceremonierna, möter oss samma brist på likformighet som vid andra kyrkliga förrättningar. Vanligen betjänade man sig väl under senare delen af den svenska tiden af Stahls handbok eller någon svensk. Ännu i slutet af 1600-talet saknades i flera kyrkor altarring och tilläts det att vid konsekrationen göra ett korstecken öfver brödet och vinet³⁾.

Vigseln skulle föregås af lysning. Ända från Agricolas dagar påbjöds det upprepade gånger, att denna skulle ske 3 söndagar å rad, men dessa befallningar hafva icke blifvit åtlydda. Åtminstone var det till införandet af Karl XI:s kyrkoordning vanligt, att det för adliga personer blott lyste en gång, och då i staden Reval, hvarest de förnåma brukade fira sina bröllop⁴⁾. En ändring häri åstadkoms först genom den kungliga förklaringen af den 30 nov. 1692, hvilken stadgade, att om ett brudpar bodde på landet, men ville hålla bröllop i staden, skulle det lysas för detsamma 3 gånger såväl i staden som i den landsförsamling, hvarifrån bruden togs. Egde vigseln deremot rum uppå landet, skulle blott lysas i den socken, dit bruden hörde⁵⁾.

Bestämmelserna angående äktenskapshinder afveko i ett och annat afseende från de i Sverige gällande, men förbigås här såsom framför allt hörande till den estländska kyrkorätten. Vi vilja allenast omnämna, att det i Karl XI:s kyrkolag stadgade änkeåret icke förut varit vanligt och vållade stor klagan, och att pröfning af äktenskapskontrahenternas kristendoms-kunskap tyckes först hafva ifrågakommit under Jherings episkopat⁶⁾. Vid jul, nyår och trettondagen firade bönderna mest sina bröllop⁷⁾.

De vigsselformulär, hvilka oftast användes, voro utan tvifvel de svenska handböckernas eller den Stahlska handbokens. Det i sist-

¹⁾ Se t. ex. visit. i Röicks 1641. Vis. akt. 1638—1650. R. K. A.

²⁾ Synodalprop. d. 27 juni 1645. Handl. om Estland 1621—1645. Oxenstj. Saml. R. A.

³⁾ Kons. prot. d. 3 aug. 1694 och den 30 mars 1695.

⁴⁾ Adels och presternas erinringar till kyrkolagen 1690. Liv. 349.

⁵⁾ Påbudet iakttogs ej noga enl. kons. prot. d. 30 mars 1695.

⁶⁾ I synodalprop. d. 27 juni 1645 omtalas det som en af några prester införd sed, att de ej vigde, förrän de undersökt kontrahenternas insigter i kristendomen. Handl. om Estland 1621—1645. Oxenstj. Saml. R. A.

⁷⁾ Presterskapets gravamina, lemnade till guv. d. 8 mars 1652. Samson. s. 417.

nämnda arbete tryckta öfverensstämmen mycket nära med Luthers Traubüchlein och har förmodligen allt ifrån reformationstiden nyttjats i Estland.

Hvad *begrafningssättet* angår, vilja vi först och främst anmärka, att tacksägelse efter de döde icke allmänt förekom och ringning vid detta tillfälle aldrig ¹⁾. Vid adliga herrars jordfästning utvecklades stor ståt. Skolgossar sjöngo psalmer såväl i kyrkan som på vägen till densamma, kanon- och muskötskott aflossades, och i ett storartadt liktåg fördes den aflidnes vapen och ridhäst, hvilken till många troendes förargelse inleddes i kyrkan och der kvarstannade, tills akten var ändad. Mot 1600-talets slut började emellertid processionerna bortläggas och enklare vanor göra sig gällande ²⁾. Ja, man får till och med höra talas om, att såsom i Sverige likpredikningarna utelemnades och liken jordades i stillhet ³⁾. Sina ståndsmedlemmar plögade ridderskapet begrafva i Reval, när det var församladt till landtdag.

För de fattiges och ringes begrafning vidtog man naturligtvis långt mindre anstalter än för de högt uppsattes. Då Aschanæus, en af biskop Rudbecks följeslagare vid visitationen i Estland 1627, förrättade en jordfästning på domen efter svensk ritual, säger han, att någon sådan hade aldrig egt rum, »utan begrafde man på bestialiskt vis utan jordkastning ⁴⁾, bön, folks närvaro, sång och förmaning». Yttrandet måste innebära en öfverdrift. Dock torde det vara berättigadt att antaga, att man i allmänhet med få ceremonier invigt de aflidnes stoft åt grafvens ro. Ritualerna känna vi icke utom de i svenska kyrkohandböckerna upptagne.

I Estland liksom i Sverige vägrade man naturligtvis i vissa fall den döde kristlig begrafning. Så var det t. ex. stadgadt, att uppenbara föraktare af ordet och sakramenten skulle erhålla sitt

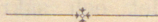
¹⁾ Presterskapets desid. hos guv. d. 11 febr. 1667. Liv. 348. Förklaringen öfver kyrkoordningen d. 30 nov. 1692. Liv. 350. Äfven efter införandet af Karl XI:s kyrkolag skedde ej alltid bisättningen i stillhet. Kons. prot. d. 30 mars 1695.

²⁾ Förordningar, som påbjödo större enkelhet vid begrafningar, publicerades af guv. d. 31 mars 1665, d. 13 febr. 1672 och d. 1 juli 1682. Liv. 302. Jämför Karl XI:s bref t. landtrådet och biskop Hellwig d. 20 mars 1683. R. reg.

³⁾ Kons. prot. d. 20 febr. och d. 23 Sept. 1703.

⁴⁾ Jordkastningen infördes måhända först genom Karl XI:s kyrkohandbok. Den 8 aug. 1703 påbjöds af konsistoriet, att derefter skulle vid begrafningar i Reval jord kastad på liken. Kons. prot.

lägerställe i ovigd mark¹⁾. För de estniska bönderna innebar emellertid ett sådant begrafningssätt alls intet afskräckande. Tvärtom sågo många af dem helst, om de vid sina anhöriges jordande sluppo anlita både prest och kyrkogård. Ännu fortlefde nämligen bland esterna, såsom bland letter och ingrer²⁾, den gamla sedvänjan att nedgräfvu de dödas kroppar i hemlighet utan kista och svepning på särskilda platser, som i Estland buro namnet kalmeter. Vanligen voro dessa belägna i skog och moras eller på öppna fälten, men undantagsvis begagnades äfven någon öfvergifven kyrkogård. För presterna hölls deras belägenhet naturligtvis så hemlig som möjligt. Fruktlösa voro alla försök att utrota de hedniska begrafningarna. På Jherings tid förekommo de i en sådan utsträckning, att det t. ex. vid en visitation år 1645 i Rötels församling i Wieck meddelades, att flere döde fingo sin sista hvilstad i kalmeter än på kyrkogården³⁾. Sedermera aftog bruket förmodligen efterhand, men under hungersåren på 1690-talet tillväxte det ånyo i en fruktansvärd grad. I St. Michaelis socken i Wieck uppgaf pastorn 1694 kalmeternes antal till 13, och i Jewe räknades de 1698 till lika många som byarne⁴⁾. Att någon minskning sedermera egt rum under den svenska tiden, torde man icke kunna antaga, då man besinnar, i hvilken inre oroda provinsen råkade genom det stora nordiska kriget. Man kan i sanning ej annat än häpua öfver det förhållande vi här hafva vidrört, och intet synes oss så tydligt som dessa kalmeter ådagalägga, att kristendomens ande ännu i början af 1700-talet var främmande för en stor del af det estniska folket.

¹⁾ Se t. ex. extrakt ur en interimsordning af den estl adeln 1633, meddelad ur Nuckö arkiv af pastor Winkler.

²⁾ Hjörn, Ehst-Lyf-und Lettlandische Geschichte s. 43.

³⁾ Visit. akt. 1638—1650. R. K. A.

⁴⁾ Visit. akt. 1654—1691 och 1698 R. K. A.

